

Олександр Булига

ФУНДАТОР І МОНАСТИР: ВОЛИНСЬКА СТОРІНКА В ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛАЯ-ВАСИЛІЯ ПОТОЦЬКОГО

У статті розглядається участь Миколая-Василія Потоцького у розбудові Почаївського монастиря, робиться спроба розкрити мотиви й соціокультурні наслідки фундаційної діяльності графа на користь цього осередку чернечого життя.

Ключові слова: Волинь, Почаївський монастир, Миколай Потоцький, фундація.

На українських землях монастирі поставали переважно як пустельно-жительні, з одним або кількома ченцями. З часом вони розросталися й перетворювалися в духовні центри округ, заможні мешканці яких ставали опікунами цих чернечих осередків. Цей процес проходив і на Волині¹.

Розвиток Почаївського монастиря теж пов'язаний з іменами фундаторів. Його діяльність започаткувала фундація пані Ганни Гостської кінця XVI ст.² У середині XVII ст. подружжя Домашевських збудувало тут мурований Троїцький собор³. У другій половині XVIII ст. за кошти останнього крупного фундатора графа Миколая-Василія Потоцького з'явився цілий ансамбль споруд, головним з яких був велетенський Успенський собор⁴. Пізніше таких масштабних фундацій цей осередок чернечого життя вже не мав.

¹ Сокол В. Система фундатор – монастир і міжконфесійні відносини на Волині у XVI – XVIII ст. // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1990–1992. – Остріг, 1992. – Ч. 2. – С. 39–40.

² Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от 14 ноября 1597 года. – Почаев, 1908. – 346 с.

³ Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание / испр. и доп. Г. Я. Крыжановским. – Почаев, 1897. – С. 510–518.

⁴ Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. – К., 2000. – 136 с.

У XVIII – XIX ст. Почаївський монастир пережив дві важливі зміни юрисдикційно-конфесійного характеру. 1712 р. він став складовою унією церкви. 23 липня 1712 р. тутешні ченці звернулись в Рим у конгрегацію поширення віри з проханням прилучити їх «до нового збору всіх монастирів правила св. Василя Великого» і 2 серпня їх підпорядкували безпосередньо Апостольському престолу, щоб не було незгоди між львівським і луцьким єпископами⁵. Проте Почаїв підлягав луцькому єпископу⁶. Про це свідчить візитація, проведена останнім 1 червня 1714 р. У документі від 20 жовтня 1714 р. зазначено, що «чин св. Василя Великого в союзі зі святою Римською церквою» охоплював братію Почаєва вже в першій половині другого десятиліття XVIII ст.⁷

Головний фундатор монастиря Миколай-Василій Потоцький народився, мабуть, 1712 р.. На цю думку настановляє те, що саме тоді була започаткована діяльність Бучацького монастиря. 7 грудня 1712 р. Миколаїв батько Стефан Потоцький видав у Любліні грамоту про фундацію цього чернечого осередку, за якою записав йому 30 тис. злотих, фільварок із садами й городами в передмісті Пушкарі, поле, сіножаті, пасовища, городи та кілька сімей підданих. Монахи могли вільно користуватися також млином, заготовляти в панських лісах деревину, займатися бджолярством та ловити рибу⁸. Ймовірно, фундація була своєрідною подякою графа за народження сина, бо, як відомо, він став батьком майже в 60-річному віці. Згодом Миколай-Василій приділив розбудові Бучацького монастиря значну увагу. Друге ім'я, яке перекладається з грецької словом царський, молодший Потоцький міг отримати задля своєрідної духовної опіки над ним Василя Великого, що був духовним патроном ченців.

Зустріч Потоцького з почаївськими василіанами (в обставинах, викладених у відомому монастирському переказі) відбулася близько 1759 р. За прикладом батька, що фундував у Бучачі новий чернечий осередок, граф спрямував свої кошти на розбудову тутешнього монастиря. «Коли прийняти під увагу, – зазначав один з історіографів Почаєва, – виразні його симпатії до українського народу й моральний перелом, що стався в душі

⁵ Великий А. Г., ЧСВВ. Світла й тіні української історії: Причинки до історії української церковної думки. – Рим, 1969. – С. 82–87.

⁶ Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. // Рукописна і книжкова спадщина України. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 70–79.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 231. – № 188 (Виписки з луцьких і кременецьких гродських книг про вчинені військами кривди Почаївському монастирю, оригінали і копії, 1703–1769 рр.).

⁸ Кривошея І. І. Еволюція взаємин магнатів Потоцьких і християнських церков: на прикладі Правобережної України XVIII – XIX ст. – Гілея (науковий вісник): Збірн. наук. праць. – Київ, 2008. – Вип. 15. – С. 10–18.

Потоцького в обличчі почаївської святині, то можна припустити, що ці два моменти були тими психологічними мотивами, що викликали в нього постанову збудувати величаву нову церкву на горі Почаївській»⁹.

Головними складовими фундацій бували фінансування будівництва храмів та інших споруд та пожертвування земель і рухомих цінностей. Невиконання фундаторами узятих на себе зобов'язань спонукало ченців домагатися реалізації їх. Разом із тим монастирі потрапляли в залежність від своїх благодійників, що намагалися впливати на вибір ігуменів та конфесійну належність підтримуваних ними осередків¹⁰.

Потоцький не тільки не впливав на конфесійне підпорядкування Почаївського монастиря, а й перейшов навіть із католицької церкви в унійну. Крім вкладень у будівництво нових споруд ченці отримували також доходи від належних фундатору маєтків Москалівка, Ванжулів і Волиця (тепер села Лановецького району Тернопільської області)¹¹. Селяни цих волинських фільварків опосередковано теж служили на розбудову монастиря в Почаєві. За даними архімандрита Амвросія, 1761 р. Потоцький «незалежно від інших сум, жертвував 225 т. злотих польських, забезпечивши ці гроші на маєтках Москалівці, Ванжулові й Волиці». Це грошове забезпечення стало першою документально зафіксованою пожертвою графа монастирю. Іншим актом він записав на перелічених володіннях 331 500 злотих на утримання тут музики¹².

Важливим поштовхом до розбудови Почаївського монастиря було рішення Дубенської генеральної капітули 1743 р., за два десятиліття до фундації Потоцького, зумовлене прагненням папи Бенедикта XIV, «щоб усіх василіан у монастирях Русі зібрати в одну сім'ю..., якою керуватиме генеральний перфект або протоархимандрит»¹³.

На капітулі було укладено з митрополитом Афанасієм Шептицьким угоду, за якою влада останнього над василіанськими монастирями була номінальною. Управління ними передавалося протоархимандриту, якого мали обирати терміном на чотири роки, по черзі з однієї з двох василіанських провінцій (Троїцької та Покровської). У 1744 р. папа присвоїв об'єднанню василіан

⁹ Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври. – Крем'янець, 1938. – 67 с.

¹⁰ Сокол В. Система фундатор – монастир... – С. 39–40.

¹¹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 258. – Оп. 2. – Спр. 56 (Справа про закладення маєтку в с. Ванжулові, 1774–1781).

¹² Амвросий, архим. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре / с дополнит. главами о позднейших покойных священноархимандритах лавры архиепископах Агафангеле, Димитрии и Тихоне. – 3 изд. – Почаев, 1886.

¹³ Каталог пергаментних документів Центрального Державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799. – Київ, 1972. – 675 с.

офіційну назву Руський чин св. Василя Великого¹⁴. Центр Покровської провінції розмістився в Почаєві¹⁵. 1747 р. провінцію очолив Іпатій Білинський, і саме з ним Потоцький вів переговори щодо будівництва тут собору й братського корпусу та коронування ікони Божої Матері. Загалом Білинському було адресовано 39 листів, перший з яких датований 12 квітня 1761 р.¹⁶

За підрахунками архімандрита Амвросія, «Потоцький вніс у Почаївський монастир чистими грішми два мільйони двісті сорок чотири тисячі польських злотих». Дослідник зазначає: «Сума ця до смерті Потоцького, тобто до 1782 р., була недоторкана; а в тому ж 1782 році 9 червня на Генеральній консультації зроблено стосовно неї постанову, за якою надано з цієї суми в 22 василіанські монастирі на вічне поминання Потоцького 324 тисячі злотих»¹⁷. Про це фундатор просив у заповіті, складеному 26 червня 1774 р. в селі Ситно (тепер село Радивилівського району Рівненської області), де проживав до переїзду в монастир. Місцем поховання в разі смерті граф обрав Почаївський монастир, «на що вже раніше дав шістдесят тисяч злотих»¹⁸. Потоцький вносив зміни до заповіту, про що свідчить існування ще одного тестаменту – від 21 листопада 1775 р., який зберігався в монастирському архіві¹⁹.

Керівництво Покровської провінції постановило утриматись від поділу внесених Потоцьким коштів, мотивуючи тим, що «ціла спільнота може мати з тих сум, які залишені в одному з монастирів, більше користі, ніж роздрібнена на більш як двадцять монастирів»²⁰.

У середині 70-х років Потоцький переселився в Почаїв. У листі до львівського митрополита Леона Шептицького, датованому в Бучачі 21 травня 1774 р., він писав, зокрема, що «вирішив перейти до духовного стану, перебравшись до Почаївського монастиря»²¹. У тестаменті 1775 р. граф заповів на своє поховання 90 тисяч злотих²². 12 квітня 1782 р. він помер і був похований у мурованому склепі недобудованого ще Успенського собору.

¹⁴ Собчук В. Почаївський монастир і народна освіта (кінець XVI – перша чверть XX ст.) // *Його жс.* Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. – Кременець, 2017. – С. 147.

¹⁵ Підручний П. Василянський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 96–182.

¹⁶ Амвросий, архим. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре...

¹⁷ Там же.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 1044 (Заповіт Потоцького Миколая Почаївському монастирові).

¹⁹ Амвросий, архим. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре...

²⁰ ІР НБУ. – Ф. 231. – № 152. – Арк. 261–263 (Про стан Почаївського монастиря в Польській провінції та про його фондуші).

²¹ Стецько В. Пінзель і Тернопільщина. – Тернопіль, 2007. – 48 с.

²² Возницький Б. Г. Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернارد Меретин і сницар Іоанн Георгій Пінзель. – Львів, 2005. – 160 с.

Ще за життя фундатор Почаївського монастиря став людиною-легендою. «Історичні відомості малюють Потоцького, – відзначав один з авторів, – в неприхильних і, може, переяскравлених фарбах. Вони представляють його свавільним, марнотратним і не знаючим стриму в задоволенні своїх бажань... Виняткове становище Потоцького, як магната буйного й свавільного, напевно, немало спричинилося до того, що постать його оповилася серпанком легендарности». На основі спогадів Дуніна-Карвіцького той самий письменник резюмує: «Потоцький був щирим прихильником українського народу, любив його мову, пісню, звичаї; закоханий був у безкраї степи українські й уважав їх за свою батьківщину»²³.

На початку сімдесятих років XVIII ст. в Почаєві почалася масштабна перебудова монастирських споруд. Протягом 1771–1783 рр. тут сформувався архітектурне ядро ансамблю, центром якого став Успенський собор. Закладка фундаменту храму тривала п'ять років. Внутрішні роботи були завершенні аж на початку XIX ст. Проект споруди підготував архітектор Готфрід Гофман, який проектував і фундований графом храм Чесного й Животворящого Хреста в Бучацькому монастирі²⁴.

Основну роботу по будівництву Успенського собору проводив архітектор Петро Полейовський. «Очевидно, – пише Борис Возницький, – Петро Полейовський деякий час здійснював архітектурно-будівельний нагляд за будовою». До будівництва долучався ще архітектор Ксаверій Кульчицький. Його роль «ще не зовсім вияснена. Але відомо, що за участь у будівництві (1775 р.) він отримав більшу грошову нагороду, чим раніше там працюючий Готфрід Гофман». Завершальні роботи курував Петрів брат Матвій, з яким 26 квітня 1780 р. уклали угоду «здійснювати нагляд над монастирською фабрикою і належно мури церкви вивести згідно власних креслень»²⁵. Задля прискореного завершення робіт Потоцький запросив ще зі Львова «мурмайстра» Щепановського²⁶.

Печери і підземні церкви, над якими побудований Успенський собор, спонукали архітекторів створити терасоподібну основу, що оточує храм із трьох сторін. Незважаючи на свою монументальність та масивність споруда храм вражає своєю легкістю, елегантністю й вишуканістю. «Після закінчення будівництва Успенського собору, – пише сучасний дослідник Петро Ричков, – Почаївський монастир здобув надзвичайно потужну композиційну домінанту, яка беззастережно підпорядковувала собі всю навколишню забудову... Новий монастирський храм ознаменував собою появу

²³ Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успінської лаври...

²⁴ Стоцький Я. Монастир отців василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712–1996). – Львів, 1997. – 160 с.

²⁵ Возницький Б. Г. Микола Потоцький...

²⁶ Амвросий, архим. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре...

одного з найяскравіших творінь (якщо не найяскравішого) будівельного мистецтва другої половини XVIII ст. на теренах Волині, та й усієї Правобережної України»²⁷.

Будівництво головного собору проходило паралельно з іншими спорудами, що входили до єдиного архітектурного комплексу. Першим збудованим храмом, що розмістився під собором була церква великомучениці Варвари (1774). Пізніше під нею було створено ще церкву Антонія та Феодосія Печерських. До слова, ще 1714 р. на згадку про врятування монастиря від моровиці на його території була збудована каплиця в ім'я великомучениці Варвари²⁸. Це була перша споруда, що постала у василіанську добу монастиря. У чернечому корпусі у формі літери П, сполученому з Успенським собором у замкнену композицію з внутрішнім двориком, було створено «теплу» церкву Пресвятої Трійці та Трапезну церкву. Корпус для ченців двохповерховий, за виключенням триповерхової північної частини. У 1771 р. на території обителі збудовано двоповерхову дзвіницю. Поряд із нею постав будинок Потоцького. Поза територією монастиря було збудовано храм Різдва Божої Матері (1776), який розмістився на місці коронування почаївської ікони Богородиці (1773)²⁹.

Важливою рисою функціонування унійної церкви у XVIII ст. було активне застосування належними до неї чернечими осередками західноєвропейського мистецтва³⁰. Це повною мірою стосувалося й діяльності Почаївського монастиря, яка завдяки підтримці фундатора наблизилася до найвищих мистецьких взірців того часу. Тутешній архітектурний ансамбль василіанської доби – найяскравіший внесок графа Потоцького в культурні надбання Європи.

Завдяки пожертвам Потоцького розбудова монастиря зумовила зростання чисельності його ченців. 1754 р. тут мешкали 23 ченці й 13 новіціїв (послушників), а 1777 р. – 29 ченців і 14 новіціїв³¹. У травні 1799 р. у Почаєві було вже 60 ченців віком від 20-ти до 77-ми років і 13 новіціїв віком від 19-ти до 51-го року³². Збільшення їх протягом двадцяти п'яти років у два рази можна пояснити розростанням монастиря завдяки щедрій допомозі графа.

²⁷ Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. – Київ, 2000. – 136 с.

²⁸ Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині свята Почаївська лавра. – Вінніпег, 1961. – 398 с.

²⁹ Амвросий, архим. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре...

³⁰ Приймич М. В. Декоративне різьблення у сакральному мистецтві Закарпаття XVIII – XIX ст. (Історія. Типологія. Художні особливості): Автореф. ... наук. ступеня к. мист. – Львів, 2001.

³¹ Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. – С. 102–124, 154–176.

³² ІР НБУ. – Ф. 231. – № 152. – Арк. 303–315 (Відомість про Почаївський монастир, складена 16. 05. 1799 р. луцьким уніатським єпископом Стефаном Левинським).

Перебуваючи в польсько-литовській державі, Почаївський монастир ідентифікувався місцевою людністю з українською етнічною територією. Про це свідчить лист Казимира Крашостієвського від 4 листопада 1710 р. православному почаївському ігумену Йосифу (Саєвичу), де зазначено, зокрема, що очолюваний ним монастир знаходиться «*na dobrach ucraïnskich*»³³. Таке усвідомлення суспільством розташування монастиря зумовило вихід з-під преса тутешньої друкарні україномовних видань, розрахованих на місцеве населення та прочан, які відвідували монастир.

Діяльність Потоцького, його співпраця з Почаївським монастирем проходила на українських землях Речі Посполитої. Тяга графа до Почаївського монастиря була підсвідомою, зумовленою генетичним зв'язком із предками, що проявився в прихильності до інституції, яка функціонувала на місцевому ґрунті й мала яскраво виражене етноконфесійне обличчя. «Особистість великого мецената сформувало навколишнє суспільне середовище, — пише Б. Возницький. — Можна припустити, що він був характерною постаттю свого часу. Але все-таки йому подібних було не так уже й багато. Він створений цим часом, але був у ньому майже самотній. Безумовно, ні інша територія, ні інший час не могли б колись подібного сформувати. В цьому і є винятковість і притягальна сила особистості великого мецената, канівського старости Миколи Потоцького»³⁴.

У 1712 р. православний почаївський ігумен Арсеній Кучаровський клопотався про перехід Почаївського монастиря до унійної церкви, а в 1833 р. василіанський ієромонах Лаврентій Качуровський звернувся до новопризначеного священноархімандрита Почаївської лаври Інокентія з проханням приєднати його до православ'я і дозволити проживати в православному монастирі³⁵. Це звернення лиш підтвердило те, що попри геополітичні та наступні юрисдикційно-конфесійні трансформації Почаївський монастир виконував своє призначення.

³³ ІР НБУ. — Ф. 231. — № 114. — Арк. 28–29 (Лист Казимира Крашостієвського до ігумена Почаївського монастиря Йосифа Саєвича).

³⁴ *Возницький Б. Г.* Микола Потоцький...

³⁵ ДАТО. — Ф. 258. — Оп. 3. — Спр. 53 (Особова справа унійного ієромонаха Лаврентія Качуровського).